

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012. Цей переклад було замовлено за підтримки Цільового фонду «Права людини» Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Він не є зобов'язальним для Суду. Для отримання додаткової інформації див. повне посилання на авторське право в кінці цього документу.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

ВЕЛИКА ПАЛАТА

СПРАВА «LAUTSI ТА ІНШІ ПРОТИ ІТАЛІЇ»

(Заява № 30814/06)

РІШЕННЯ

СТРАСБУРГ

18 березня 2011 року

Це рішення є остаточним, але воно може підлягати редакційним виправленням.

У справі «Lautsi та інші проти Італії»,

Європейський суд з прав людини, засідаючи Великою палатою, до складу якої увійшли:

Жан-Поль Коста (Jean-Paul Costa), *Голова*,
Хрістос Розакіс (Christos Rozakis),
Ніколас Братца (Nicolas Bratza),
Пер Лоренцен (Peer Lorenzen),
Жозеп Касадеваль (Josep Casadevall),
Джованні Бонелло (Giovanni Bonello),
Ніна Вайїч (Nina Vajić),
Райт Марусте (Rait Maruste),
Анатолій Ковлер (Anatoly Kovler),
Сверре Ерік Йебенс (Sverre Erik Jebens),
Пяіві Хірвель (Päivi Hirvelä),
Джорджіо Малінверні (Giorgio Malinverni),
Георг Ніколау (George Nicolaou),
Енн Пауер (Ann Power),
Здравка Калайджиєва (Zdravka Kalaydjieva),
Міхай Поалелунж (Mihai Poalelungi),
Гвідо Раймонді (Guido Raimondi), *судді*,

а також Ерік Фріберґ (Erik Fribergh), *Секретар*,

Після наради за зачиненими дверима 30 червня 2010 року та 16 лютого 2011 року,
Постановляє таке рішення, прийняте в останню зазначену дату:

ПРОЦЕДУРА

1. Справу розпочато за заявою (№ 30814/06) проти Італійської Республіки, поданою до Суду відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини та основних свобод («Конвенція») громадянкою Італії пані Соїле Лаутсі (Soile Lautsi) («перша заявниця») 27 липня 2006 року. У своїй заяві вона зазначила, що діє від свого імені та від імені своїх дітей, Датайка (Dataico) та Самі Альбертіна (Sami Albertin), які на той час були неповнолітніми. Останні, досягнувши згодом повноліття, підтвердили своє бажання залишитися заявниками («другий та третій заявники»).

2. Заявники були представлені паном Н. Паолетті (N. Paoletti), адвокатом, який практикує в Римі. Італійський уряд («уряд») був представлений його уповноваженою, пані Е. Спатафорою (E. Spatafora), та її заступниками, паном Н. Леттьєрі (N. Lettieri) та пані П. Аккардо (P. Accardo).

3. Заяву було передано до Другої Секції Суду (правило 52 § 1 Регламенту Суду). 3 1 липня 2008 року Палата цієї Секції, до складу якої увійшли наступні судді: Франсуаза Тюлькенс (Françoise Tulkens), Антонелла Мулароні (Antonella Mularoni), Владіміро Загребельський (Vladimiro Zagrebelsky), Дануте Йочієне (Danutė Jočienė), Драголюб Поповіч (Dragoljub Popović), Андраш Шайо (András Sajó) та Ішил Каракас (Işıl Karakaş), вирішила повідомити про заяву уряд; застосовуючи положення статті 29 § 3 Конвенції, вона також вирішила прийняти рішення щодо прийнятності та суті скарги одночасно.

4. 3 листопада 2009 року Палата тієї ж самої Секції, до складу якої увійшли наступні судді: Франсуаза Тюлькенс, Голова, Іренеу Кабрал Баррето (Ireneu Cabral Barreto), Владіміро Загребельський, Дануте Йочієне, Драголюб Поповіч, Андраш Шайо та Ішил Каракас, визнала заяву прийнятною і одностайно постановила, що мало місце порушення статті 2 Протоколу № 1, взятої у поєднанні зі статтею 9 Конвенції, і що необхідності в розгляді скарги за статтею 14 Конвенції не було.

5. 28 січня 2010 року уряд надав клопотання про передачу справи до Великої палати на підставі статті 43 Конвенції та правила 73. 1 березня 2010 року колегія Великої палати задовольнила це клопотання.

6. Склад Великої палати було визначено відповідно до положень статті 26 §§ 4 і 5 Конвенції та правила 24.

7. Заявники та уряд подали додаткові письмові зауваження по суті.

8. Дозвіл на участь у письмовій процедурі (стаття 36 § 2 Конвенції та правило 44 § 2) було надано тридцяти трьом членам Європейського парламенту, що діяли спільно, неурядовій організації «Грецький гельсінський монітор», яка раніше брала участь у розгляді справи Палатою, неурядовій організації «Національна асоціація вільнодумства» (Associazione nazionale del libero Pensiero), неурядовій організації «Європейський центр права та справедливості», неурядовій організації «Євроюрис» (Eurojuris), неурядовим організаціям «Міжнародний комітет юристів», «Інтерайтс» (Interights) та «Г'юман Райтс Вотч» (Human Rights Watch), що діяли спільно, неурядовим організаціям «Центральний комітет німецьких католиків» (Zentralkomitee der deutschen Katholiken), «Громадські тижні Франції» (Semaines sociales de France) та «Італійська асоціація християнських робітників» (Associazioni cristiane lavoratori italiani), що діяли спільно, а також урядам Вірменії, Болгарії, Кіпру, Росії, Греції, Литви, Мальти, Монако, Румунії та Республіки Сан-Марино.

Урядам Вірменії, Болгарії, Кіпру, Росії, Греції, Литви, Мальти та Сан-Марино також було надано дозвіл на спільну участь в усній процедурі.

9. Відкрите слухання відбулось у Палаці прав людини в Страсбурзі 30 червня 2010 року (правило 59 § 3).

У Суді були присутні:

(a) *від уряду-відповідача*

Пан Нікола (Nicola) Леттьєрі, *заступник уповноваженої,*
Пан Джузеппе Альбенціо (Giuseppe Albenzio), *консультант;*

(b) *від заявників*

Пан Ніколо (Nicolò) Паолетті, *адвокат,*
Пані Наталія (Natalia) Паолетті,
Пані Клаудія Сарторі (Claudia Sartori), *консультанти;*

(c) *від урядів Вірменії, Болгарії, Кіпру, Російської Федерації, Греції, Литви, Мальти та Республіки Сан-Марино, що вступили у справу в якості третіх сторін:*

Пан Джозеф Уейлер (Joseph Weiler), професор права, Нью-Йоркський університет, адвокат,
Пан Степан Карташян (Stepan Kartashyan), заступник Постійного представника Вірменії при Раді Європи,
Пан Андрій Техов (Andrey Tehov), Посол, Постійний представник Болгарії при Раді Європи,
Пан Янніс Міхілідес (Yannis Michilides), заступник Постійного представника Кіпру при Раді Європи,
Пані Васіліа Пелеку (Vasileia Pelekou), заступник Постійного представника Греції при Раді Європи,
Пан Даріус Шимайтіс (Darius Šimaitis), заступник Постійного представника Литви при Раді Європи,
Пан Джозеф Лікарі (Joseph Likari), Посол, Постійний представник Мальти при Раді Європи,
Пан Георгій Матюшкін (Georgy Matyushkin), Урядовий уповноважений Російської Федерації,
Пан Гвідо Беллатті Чекколі (Guido Bellatti Ceccoli), заступник Уповноваженого Уряду Республіки Сан-Марино, *консультанти.*

Суд заслухав виступи пана Ніколо Паолетті, пані Наталії Паолетті, пана Леттьєрі, пана Альбенціо та пана Уейлера.

ФАКТИ

I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

10. Перша заявниця та її двоє синів, Датайко та Самі Альбертін, також заявники, народилися в 1957, 1988 та 1990 роках, відповідно. Вони проживають в Італії. У 2001-2002 навчальному році Датайко та Самі відвідували загальноосвітню школу Вітторіно да Фельтре (Istituto comprensivo Statale Vittorino da Feltre) - державну школу в Абано-Терме. На стіні кожного класу школи було вивішене розп'яття.

11. 22 квітня 2002 року під час зустрічі з керівниками школи, чоловік першої заявниці підняв питання про присутність в класах релігійних символів, зокрема розп'яття, і запитав, чи не слід було їх прибрати. 27 травня 2002 року десятьма голосами проти двох та при одному, що утримався, керівники школи вирішили залишити релігійні символи в навчальних класах.

12. 23 липня 2002 року перша заявниця оскаржила це рішення до адміністративного суду м. Венето (Veneto), скаржачись при цьому про порушення принципу секуляризму та спираючись на статті 3 (принцип рівності) та 19 (свобода віросповідання) Конституції Італії та статтю 9 Конвенції, а також на принцип безсторонності державних адміністративних органів (стаття 97 Конституції).

13. 3 жовтня 2002 року міністр освіти, університетів та науки видав Наказ № 2666, доручивши відповідним службам свого міністерства вжити необхідних заходів для того, щоб керівники шкіл забезпечили присутність розп'яття у класах (див. нижче, пункт 24).

30 жовтня 2003 року міністр вступив у розгляд справи, порушеної першою заявницею. Він стверджував, що її заява була необґрунтованою, оскільки наявність розп'яття у класах державних шкіл ґрунтувалась на статті 118 королівського декрету № 965 від 30 квітня 1924 року (правила внутрішнього розпорядку середніх шкіл) та на статті 119 королівського декрету № 1297 від 26 квітня 1928 року (затвердження загальних правил, що регулюють початкову освіту; див. нижче, пункт 19).

14. Рішенням від 14 січня 2004 року адміністративний суд передав на розгляд Конституційного суду питання про конституційність, приймаючи до уваги принцип

світського характеру держави та статті 2, 3, 7, 8, 19 і 20 Конституції, статті 159 та 190 законодавчого декрету № 297 від 16 квітня 1994 року (що затверджує єдиний текст, який об'єднує діючі законодавчі положення щодо освіти та шкіл), в їхній «характеристиці», що витікає зі статей 118 та 119 вищезгаданих королівських декретів, та статті 676 того ж законодавчого декрету.

Статті 159 та 190 накладають на муніципалітети обов'язок щодо закупівлі та постачання меблів для початкових та середніх шкіл. Стаття 119 декрету 1928 року зазначає, що в кожному класі повинне бути присутнє розп'яття, а стаття 118 декрету 1924 року зазначає, що в кожному класі повинні бути присутні портрет короля та розп'яття. Стаття 676 законодавчого декрету № 297 передбачає, що положення, які не включено до єдиного тексту, залишаються в силі «за винятком положень, що суперечать або є несумісними з єдиним текстом, та які скасовуються».

Рішенням від 15 грудня 2004 року (№ 389) Конституційний суд визнав питання про конституційність явно неприйнятним на тій підставі, що воно насправді стосувалось документів, які, не маючи статусу закону, а лише підзаконних актів (вищезазначені статті 118 та 119), не могли бути предметом перевірки на конституційність.

15. 17 березня 2005 року адміністративний суд відхилив позов. Після того, як суд постановив, що стаття 118 королівського декрету від 30 квітня 1924 року та стаття 119 королівського декрету від 26 квітня 1928 року все ще залишались в силі, а також підкреслив, що «принцип світського характеру держави тепер [був] складовою частиною правової спадщини Європи та західних демократій», він зазначив, що наявність розп'яття в класах державних шкіл з огляду на значення, яке, як слід розуміти, вона має, не порушує цього принципу. Зокрема, суд висловив думку, що хоча розп'яття і було безперечно релігійним символом, це був символ християнства в цілому, а не лише католицизму, тому воно служило орієнтиром для інших віросповідань. Він також зазначив, що розп'яття було історичним та культурним символом, яке мало в цьому відношенні «цінність, пов'язану з ідентичністю» для італійського народу, оскільки воно «представляло до певної міри історичний та культурний розвиток, характерний для [Італії] і в цілому для всієї Європи, і [було] важливим синтезом такого розвитку». Адміністративний суд також постановив, що розп'яття має також вважатися символом системи цінностей, що лежить в основі Конституції Італії. Суд надав наступну аргументацію:

«... 11.1. На даному етапі суд повинен зазначити, що хоча він і усвідомлює, що рухається тернистим, а місцями слизьким шляхом, християнство, а також його старший брат іудаїзм - принаймні з часів Мойсея і, безумовно, в тлумаченні - помістили толерантність по відношенню до інших і захист людської гідності в центр своєї віри.

Особливо християнство, наприклад, за допомогою добре відомого і часто неправильно зрозумілого «віддавайте кесарево кесарю...» - за рахунок сильного акценту на любові до ближнього, і навіть більше - за рахунок явної переваги милосердя над самою вірою, містить по суті ті ідеї терпимості, рівності та свободи, які становлять основу сучасної світської держави і італійської держави, зокрема.

11.2 Якщо абстрагуватись від зовнішніх ознак, то можна побачити нитку, яка пов'язує християнську революцію двотисячорічної давності з утвердженням в Європі права на свободу особистості та з ключовими елементами епохи Просвітництва (хоча цей рух, якщо пригадати історію, рішуче виступав проти релігії), а саме: зі свободою та недоторканністю кожної людини, оголошенням прав людини і в кінцевому рахунку з сучасною світською державою. Усі ці згадані історичні явища засновані в значній мірі - хоча, звичайно, й не виключно - на християнському уявленні про світ. Було зазначено - і розумно зазначено, - що об'єднуючий клич «свобода, рівність, братерство» може легко бути схвалений християнином, хоча і з явним наголосом на третьому слові.

У підсумок слід зазначити, що не буде здаватись занадто сміливим твердження про те, що через різні повороти історії Європи світський характер сучасної держави було досягнуто дорогою ціною, і йому частково, хоча й не виключно, сприяли більш-менш свідомі посилення на основоположні цінності християнства. Це пояснює те, чому в Європі і в Італії багато юристів, які підтримуються християнської віри, фігурують серед найсильніших прихильників світської держави. ...

11.5 Зв'язок між християнством та свободою передбачає логічну історичну узгодженість, яка не є відразу очевидною - як річка в карстовому ландшафті, яку лише недавно було виявлено і саме тому, що

протягом більшої частини свого курсу вона тече під землею, - частково тому, що в постійно мінливих відносинах між державами та церквами Європи набагато простіше побачити численні спроби церкви втрутитися у справи держави, і навпаки, такі ж численні випадки, коли християнські ідеали було занедбано, хоча офіційно їх і було оголошено, в боротьбі за владу, або коли уряди та релігійні органи зіштовхувалися, іноді з силою.

11.6 Крім того, за рахунок ретроспективи легко визначити в постійному центральному ядрі християнської віри - незважаючи на інквізицію, незважаючи на антисемітизм і незважаючи на хрестові походи - принципи людської гідності, терпимості і свободи, включаючи свободу віросповідання, а отже, в кінцевому рахунку, і основи світської держави.

11.7 Вивчаючи історію уважно, з підходящої, а не з близької, відстані, ми можемо чітко зрозуміти подібність (але не ідентичність) між «ядром» християнства, яке, ставлячи милосердя вище всього іншого, в тому числі віри, підкреслює прийняття відмінностей, та «ядром» республіканської Конституції, яка в душі солідарності надає цінності свободі всіх, а тому є правовою гарантією поваги до інших. Гармонія зберігається, навіть якщо навколо цих ядер - кожне з яких зосереджене на людській гідності - з плином часу відбулись численні нашарування сторонніх елементів, і деякі з них були настільки твердими, що приховали ядро, зокрема, ядро християнства. ...

11.9 Таким чином, можна стверджувати, що в сучасній соціальній реальності розп'яття повинно розглядатися не тільки як символ історичного і культурного розвитку, а отже і самотності нашого народу, але й як символ системи цінностей: свободи, рівності, людської гідності та релігійної терпимості і, відповідно, також і світського характеру держави - принципів, які лежать в основі нашої Конституції.

Іншими словами, конституційні принципи свободи мають багато коренів, які, безсумнівно, включають християнство в його суті. Тому було б до певної міри парадоксальним виключити християнський символ з державної установи в ім'я секуляризму, одним з віддалених джерел якого є саме християнська релігія.

12.1 Слід визнати, що цей суд не є необізнаним про те, що в минулому символу розп'яття приписувались інші значення, такі як, за часів Альбертинського статуту, знак католицизму, що розумівся в якості державної релігії і тому використовувався для християнізації та консолідації сил та влади.

Більше того, суду добре відомо, що сьогодні все ще можливо надавати різні значення хрестовому знаменню, і перш за все - строго релігійне значення, яке посиляється на християнство в цілому і на католицизм зокрема. Він також усвідомлює, що деякі учні, які відвідують державні школи, можуть вільно і законно надавати хресту й іншого значення - такого, як знак неприйнятного надання переваги однієї релігії над іншими, або порушення свободи особистості і, відповідно, світського характеру держави, або, у якості крайності, ознаки мирського політичного контролю над державною релігією, або інквізиції, або навіть свідчення про безкоштовний катехізис, що негласно розповсюджується навіть невіруючим людям в непідходящому місці, або підсвідомої пропаганди християнського віросповідання. Хоча всі ці точки зору гідні уваги, вони в кінцевому рахунку не мають жодного відношення до даної справи. ...

12.6 Тому слід підкреслити, що символ розп'яття, який розуміється таким чином, тепер має, завдячуючи посиланню на таку цінність, як терпимість, особливі межі при розгляді того факту, що сьогодні італійські державні школи відвідує низка учнів не з Європейського Союзу, яким відносно важливо передати принципи відкритості до різноманітності і відмови від будь-яких форм фундаменталізму - будь вони релігійні чи світські, - які проникають в нашу систему. Наша епоха характеризується бродінням, яке є результатом зустрічі інших культур з нашою, і для того, щоб запобігти, аби така зустріч не перетворилася в зіткнення, необхідно підтверджувати нашу ідентичність, навіть символічно, тим більше, що вона характеризується саме такими цінностями, як повага до гідності кожної людини та загальна солідарність. ...

13.2 По суті, релігійні символи в цілому припускають логічний механізм виключення, оскільки відправна точка будь-якої релігійної віри є саме віра у вищу істоту, тому її прихильники, віруючі, бачать себе за визначенням і за переконанням в якості частини істини. Отже, неминучим є те, що ставлення віруючого, який стикається з тим, хто не вірить, і хто, таким чином, непрямо заперечує існування вищої істоти, є ставлення виключення. ...

13.3 Логічний механізм виключення невіруючого властивий будь-якому релігійному переконанню, навіть якщо ті, кого це стосується, цього не усвідомлюють; єдиним винятком є християнство, яке розуміється належним чином, хоча, звичайно, це траплялось і трапляється не завжди, і навіть не завдяки тим, хто вважає себе християнином. У християнстві навіть віра у всевідаючого Бога є вторинною по відношенню до милосердя, а це означає повагу до інших людських істот. Звідси

впливає, що неприйняття нехристиянина християнином означає радикальне заперечення самого християнства, фактичне зречення; але це не стосується інших релігійних конфесій, для яких таке ставлення є щонайбільше порушенням важливої заповіді.

13.4 Таким чином, хрест як символ християнства не може виключити будь-якого, не заперечуючи самого себе, він навіть є в певному сенсі універсальним знаком загального визнання і поваги до кожної людини як такої, незалежно від будь-яких релігійних чи інших переконань, які та чи інша особа може мати. ...

14.1 Навряд чи варто додавати, що символ хрестового знамення в класі, якщо його правильно розуміти, не зачіпає будь-чиїх переконань, що вільно сповідуються, нікого не виключає і, звичайно ж, нічого не нав'язує і не встановлює, а лише припускає в суті цілей, поставлених в галузі освіти та навчання в державній школі, відбиток - обов'язково керований викладацьким складом - італійської історії та спільних цінностей нашого суспільства, юридично відображених в Конституції, серед яких світський характер держави займає почесне місце. ...»

16. Перша заявниця звернулася з апеляцією до Державної ради (Вищий адміністративний суд), яка підтвердила, що наявність розп'яття у класах державних шкіл ґрунтувалась на статті 118 королівського декрету від 30 квітня 1924 року та статті 119 королівського декрету від 26 квітня 1928 року, і, беручи до уваги значення, яке їй слід надавати, була сумісною з принципом секуляризму. З цього приводу вона встановила, зокрема, що в Італії розп'яття символізувало релігійне походження цінностей (терпимість, взаємна повага, валоризація людини, утвердження своїх прав, повага до свободи, автономія совісті по відношенню до влади, людська солідарність та відмова від будь-яких форм дискримінації), які характеризували італійську цивілізацію. У цьому сенсі при демонстрації в класах розп'яття могло виконати - навіть зі «світської» точки зору, відмінної від релігійної, до якої воно конкретно відсилало, - високоосвітню символічну функцію, незалежно від релігії, яку сповідують учні. Державна рада постановила, що розп'яття мало розглядатись в якості символу, здатного відображати визначні джерела вищезазначених цінностей - цінностей, що визначали секуляризм в сучасному правопорядку держави.

У своєму рішенні (№ 556) від 13 квітня 2006 року Державна рада надала наступну аргументацію:

«...Конституційний суд неодноразово визнавав, що секуляризм є найвищим принципом нашого конституційного порядку, що здатний вирішити деякі питання конституційної законності (див., серед багатьох рішень, ті, що стосуються положень щодо обов'язкового характеру релігійного навчання в школі або юрисдикції судів у справах про дійсність шлюбів, укладених відповідно до канонічного права та зареєстрованих у реєстрах шлюбів).

Це принцип, який не проголошено в чітких термінах у нашій Конституції, принцип, який багатий на ідеологічні резонанси і має історію, повну протиріч, але, тим не менш, він має правову значимість, яку можна вивести із фундаментальних норм нашої системи. У дійсності, суд виводить цей принцип конкретно зі статей 2, 3, 7, 8, 19 і 20 Конституції.

Цей принцип використовує лінгвістичний символ («секуляризм»), який вказує у скороченому вигляді на деякі важливі аспекти вищезазначених положень, зміст яких встановив умови застосування, згідно з якими цей символ має розумітись та функціонувати. Якщо ці конкретні умови застосування не було встановлено, принцип «секуляризму» був би обмежений ідеологічними конфліктами і міг би лише з труднощами застосовуватись у правових рамках.

У цих рамках умови застосування, звичайно, визначаються шляхом посилення на культурні традиції та звичаї кожного народу в тій мірі, в якій ці традиції і звичаї знаходять своє відображення в правопорядку; у різних народів це відбувається по-різному. ...

Що стосується даного суду та проблеми, поставленої перед ним, а саме законності демонстрації розп'яття в класних кімнатах з боку компетентних органів, що діють у відповідності з нормативними актами, все, що необхідно зробити на практиці, - це розв'язати більш просту задачу перевірки, чи порушує ця вимога зміст основоположних норм нашого конституційного порядку, які дають форму і зміст принципу «секуляризму», який зараз характеризує італійську державу і на який Конституційний суд неодноразово посилався.

Цілком очевидно, що розп'яття саме по собі є символом, який може мати різні значення і служити різним цілям, не говорячи вже про значення для місця, в якому воно демонструється.

У місці поклоніння розп'яття є належним і виключно «релігійним символом», оскільки воно призначене для сприяння шанобливій прихильності до засновника християнської релігії.

У нерелігійному контексті, такому як школа, яка призначена для навчання молодих людей, розп'яття все ще може передавати вищезазначені цінності віруючим, але для них і для невіруючих його демонстрація виправдана і має недискримінаційний характер з релігійної точки зору, якщо вона здатна представляти та штучно пробуджувати безпосередньо сприйманим і передбачуваним чином (як і будь-який символ) цінності, які є важливими для громадянського суспільства, зокрема цінності, які лежать в основі нашого конституційного ладу і надихають його, - основу нашого громадянського життя. У цьому сенсі розп'яття може виконувати - навіть зі «світської» точки зору, відмінної від релігійної точки зору, притаманної йому, - високоосвітню символічну функцію, незалежно від релігії, яку сповідують учні.

На сьогоднішній день є очевидним те, що в Італії розп'яття здатне виразити - звичайно, символічно, але належно - релігійне походження цих цінностей: терпимості, взаємної поваги, валоризації людини, утвердження в правах, поваги до свободи, автономії совісті по відношенню до влади, людської солідарності та відмови від будь-яких форм дискримінації, - які характеризують італійську цивілізацію.

Ці цінності, які пронизали традиції, спосіб життя та культуру італійського народу, служать основою та витікають із основоположних норм нашого основного закону – вони містяться в «Основних принципах» і першій частині, - і особливо із тих, на які посилався Конституційний суд і які розмежовують форму секуляризму, властивого італійській державі.

Таким чином, посилення за допомогою розп'яття на релігійне походження цих цінностей і їхню повну і закінчену відповідність християнським вченням робить очевидним трансцендентні джерела відповідних цінностей, не ставлячи під сумнів, а швидше підтверджуючи автономію мирської влади по відношенню до духовної (а не їхнє протиставлення, закладене в ідеологічному тлумаченні секуляризму, що не має еквіваленту в Конституції), і не позбавляючи жодним чином їхнього особливого світського характеру, адаптованого до культурного контексту, властивого для фундаментального порядку італійської держави і вираженого в ньому. Таким чином, ці цінності практикуються в громадянському суспільстві автономно (і не суперечливо) по відношенню до релігійного суспільства, тому вони можуть бути «секулярно» схвалені всіма, незалежно від прихильності до вчення, яке їх надихало та захищало.

Як і будь-якому іншому символу, розп'яттю можна надати або приписати різні суперечливі значення; можна навіть взагалі заперечувати його значення як символу і розглядати його в якості простої дрібнички, яка представляє не більше ніж художню цінність. Однак розп'яття, повішене в класі, не можна розглядати ані в якості такої дрібнички, предмету декору, ані в якості предмету поклоніння. Його швидше слід розглядати в якості символу, здатного відображати визначні джерела громадянських цінностей, про які згадувалось вище, цінностей, які визначають секуляризм у сучасному правопорядку держави.»

II. РОЗВИТОК ВІДПОВІДНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ

17. Зобов'язання вивішувати розп'яття в класах початкової школи було закладено в статті 140 королівського декрету № 4336 від 15 вересня 1860 року Королівства П'ємонт-Сардинія, виданого відповідно до закону № 3725 від 13 листопада 1859 року, який передбачав, що «кожна школа повинна обов'язково бути оснащена ... розп'яттям» (стаття 140).

У 1861 році - році, в якому народилася італійська держава, Статут Королівства П'ємонт-Сардинія 1848 року став Конституцією Королівства Італії; він передбачав, зокрема, що «римсько-католицька апостольська релігія є єдиною релігією держави, [а] інші існуючі віросповідання допускаються відповідно до закону».

18. Захоплення Риму італійською армією 20 вересня 1870 року, після чого місто було захоплене і проголошене столицею нового Королівства Італії, викликало кризу у відносинах між державою та католицькою церквою. Законом № 214 від 13 травня 1871 року італійська держава в односторонньому порядку врегулювала відносини з церквою, надаючи Папі Римському ряд привілеїв для організованого здійснення релігійної

діяльності. За словами заявників, демонстрація розп'ять в школах поступово сходила нанівець.

19. Протягом фашистського періоду держава вжила низку заходів, спрямованих на забезпечення дотримання зобов'язання щодо демонстрації розп'ять в шкільних класах.

Наприклад, 22 листопада 1922 року Міністерство освіти розіслало циркуляр (№ 68), викладений у такій редакції: «...за останні кілька років у багатьох початкових школах королівства зображення Христа та портрет короля були видалені. Це є очевидним та нестерпним порушенням правил і особливо нападом на пануючу релігію держави і єдність нації. Тому ми наказуємо, щоб всі місцеві адміністративні органи влади королівства відновили два священні символи віри та свідомості державності в тих школах, в яких їх немає».

30 квітня 1924 року було прийнято королівський декрет № 965. Цей декрет встановив внутрішні правила, що регламентують діяльність середніх шкіл (*ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*). Стаття 118 передбачала, що:

«Кожна школа повинна мати національний прапор, а кожен клас - розп'яття і портрет короля».

Стаття 119 королівського декрету № 1297 від 26 квітня 1928 року, що затвердив загальні правила, які регламентують надання початкової освіти (*approvazione del regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*), передбачає, що розп'яття має стати частиною «необхідного обладнання та устаткування в шкільних класах».

20. Латеранські пакти, підписані 11 лютого 1929 року, ознаменували «Примирення» між італійською державою та католицькою церквою. Католицизм було затверджено в якості офіційної релігії Італії, а стаття 1 Договору про примирення передбачала таке:

«Італія визнає і підтверджує принцип, встановлений у першій статті Конституції Італії від 4 березня 1848 року, відповідно до якої римсько-католицька апостольська релігія є єдиною релігією держави».

21. У 1948 році Італія прийняла свою республіканську Конституцію, стаття 7 якої передбачала, що «державна і католицька церква, кожна сама по собі, є незалежними та суверенними... Їхні стосунки регулюються Латеранськими пактами, [а] поправки до пактів, прийняті обома сторонами, не вимагатимуть жодної процедури для перегляду Конституції». Стаття 8 зазначала: «усі віросповідання мають бути однаково вільними перед законом... Некатолицькі релігійні віросповідання мають право створювати свої організації у відповідності зі своїми статутами до тієї міри, до якої вони не є несумісними з італійською правовою системою, [а] їхні відносини з державою визначаються законом на основі договорів з їхніми відповідними представниками».

22. Протокол до нового конкордату від 18 лютого 1984 року, ратифікованого законом № 121 від 25 березня 1985 року, зазначає, що принцип, закладений в Латеранських пактах, згідно з яким католицька релігія є єдиною релігією держави, втрачає силу.

23. У рішенні від 12 квітня 1989 року (№ 203), прийнятому у справі, в якій було піднято питання про необов'язковий характер католицької релігійної освіти в державних школах, Конституційний суд постановив, що принцип секуляризму походить з Конституції; і в ньому йдеться не про те, що держава повинна бути байдужою до релігій, а про те, що вона повинна гарантувати захист свободи віросповідання в умовах конфесійного та культурного плюралізму.

Розглядаючи в даній справі заяву про відповідність присутності розп'ять в класах державних шкіл принципу секуляризму, Конституційний суд постановив, що він не мав юрисдикції, оскільки документи, які встановлювали вимогу про присутність розп'яття, були лише підзаконними актами (рішення від 15 грудня 2004 року № 389; див. вище, пункт 14). Коли це питання постало в Державній раді, вона постановила, що беручи до уваги значення, яке повинно надаватись присутності розп'яття в класах державних шкіл,

така присутність сумісна з принципом секуляризму (рішення від 13 лютого 2006 № 556; див. вище, пункт 16).

В іншій справі Касаційний суд висловив протилежну Державній раді точку зору, в рамках кримінального переслідування за відмову від виконання обов'язків спостерігача на виборчій дільниці на підставі того, що там було вивішене розп'яття. У своєму рішенні від 1 березня 2000 року (№ 439) суд зазначив, що наявність розп'яття порушує принцип світськості та неупередженості держави, а також принцип свободи совісті всіх тих, хто відкидає прихильність цьому символу. Суд однозначно відхилив аргумент, що зображення розп'яття було виправдано тим, що воно було символом «цілої цивілізації або колективної етичної свідомості», а також символізувало - тут касаційний суд послався на терміни, які вжила Державна рада у своєму висновку від 27 квітня 1988 року (№ 63), - «універсальну цінність, незалежну від якої-небудь конкретної релігійної віри».

24. 3 жовтня 2002 року міністр освіти, університетів та науки видав наступний наказ (№ 2666):

«... Міністр

... Враховуючи, що присутність розп'яття у шкільних класах заснована на діючих положеннях, згідно з якими така присутність не ображає ані релігійний плюралізм, ані мету полікультурної освіти в італійських школах, і не може вважатись обмеженням свободи совісті, що гарантується Конституцією, оскільки вона не посилається до конкретного віросповідання, а є лише вираженням християнської цивілізації і культури, а відтак і частиною загального людського надбання;

Оцінивши, враховуючи інші релігійні прихильності, переконання та вірування, доцільність вимоги про те, щоб всі школи в межах своєї власної автономії та за рішенням своїх компетентних колегіальних органів виділяли частину своїх приміщень, які будуть використовуватися без будь-якого примусу чи встановлення будь-яких фіксованих годин для споглядання та роздумів тими членами шкільного співтовариства, які того побажають;

Видає наступний наказ:

Компетентні служби Міністерства ... вживають усіх необхідних заходів для того, щоб:

1) керівники шкіл забезпечили присутність розп'яття у класних кімнатах;

2) всі школи в межах своєї власної автономії та за рішенням членів своїх колегіальних органів, виділили частину своїх приміщень, які будуть використовуватися без будь-якого примусу та без встановлення будь-яких фіксованих годин для споглядання та роздумів тими членами шкільного співтовариства, які того побажають ...».

25. Статті 19, 33 та 34 Конституції сформульовані наступним чином:

Стаття 19

«Кожен має право вільно сповідувати свої релігійні вірування в будь-якій формі, індивідуально чи спільно з іншими, пропагувати їх і святкувати обряди в публічному або в приватному порядку, за умови, що вони не є образливими для суспільної моралі».

Стаття 33

«Республіка гарантує свободу мистецтва і науки, і ним можна вільно навчатись.

Республіка встановлює загальні правила, що стосуються освіти, і засновує державні школи різних видів та ступенів. ...»

Стаття 34

«Школи відкриті для всіх.

Початкова освіта, що триває не менше восьми років, є обов'язковою та безкоштовною. ...»

III. ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ ЩОДО ПРИСУТНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ У ДЕРЖАВНИХ ШКОЛАХ

26. У переважній більшості держав-членів Ради Європи питання про присутність релігійних символів у державних школах не регулюється якимись конкретними нормами.

27. Присутність релігійних символів у державних школах прямо заборонена лише в невеликій кількості держав-членів: в колишній Югославській Республіці Македонії, Франції (за винятком Ельзасу та департаменту Мозель) та Грузії.

На додаток до Італії, така присутність прямо передбачена в декількох державах-членах, а саме: Австрії, деяких адміністративних районах Німеччини (землях) і Швейцарії (комунах), а також у Польщі. Водночас, такі символи можна знайти в державних школах деяких держав-членів, в яких це питання спеціально не регулюється: Іспанії, Греції, Ірландії, Мальті, Сан-Марино та Румунії.

28. Дане питання розглядалось верховними судами низки держав-членів.

У Швейцарії Федеральний суд постановив, що постанова комуни про необхідність присутності розп'ять у класах початкової школи була несумісною з вимогами конфесійної нейтральності, закріпленої у федеральній Конституції, але при цьому суд не критикував таку присутність в інших шкільних приміщеннях (26 вересня 1990 року; ATF 116 Ia 252).

У Німеччині Федеральний конституційний суд постановив, що подібна постанова Баварії суперечила принципу нейтралітету держави і не цілком відповідала свободі релігії дітей, які не були католиками (16 травня 1995 року; BVerfGE 93,1). Баварський парламент згодом прийняв нову постанову, яка зберегла попередній засіб, але при цьому дозволила батькам посилаючись на свої релігійні або світські переконання при оскарженні присутності розп'ять в класах шкіл, які відвідують їхні діти, та встановила механізм, за допомогою якого у разі необхідності можна було досягнути компромісу або індивідуального варіанту рішення.

У Польщі омбудсмен оскаржив до Конституційного суду постанову від 14 квітня 1992 року, яка була видана міністром освіти та яка, зокрема, передбачала можливість демонстрації розп'ять в класах державних шкіл. Конституційний суд постановив, що цей засіб був сумісним зі свободою совісті і релігії та принципом розділення церкви і держави, гарантованим статтею 82 Конституції, враховуючи, що вона не робить таку демонстрацію обов'язковою (20 квітня 1993 року; № U 12/32).

У Румунії Верховний суд скасував рішення Національної ради з попередження дискримінації від 21 листопада 2006 року, яке рекомендувало Міністерству освіти врегулювати питання про наявність релігійних символів в державних навчальних закладах і, зокрема, дозволити демонстрацію таких символів тільки під час уроків релігії або в приміщеннях, що використовуються для релігійного навчання. Зокрема, Верховний суд постановив, що рішення про демонстрацію таких символів у навчальних закладах повинно прийматись спільнотою у складі вчителів, учнів та їхніх батьків (11 червня 2008 року; № 2393).

В Іспанії Високий суд Кастилії і Леону, розглядаючи справу, порушену асоціацією, що виступала за світське шкільне навчання і яка безуспішно добивалась видалення релігійних символів зі шкіл, постановив, що школи повинні видалити такі символи лише тоді, коли вони отримали пряму вимогу про це від батьків учня (14 грудня 2009 року; № 3250).

ПРАВО

I. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 2 ПРОТОКОЛУ № 1 ТА СТАТТІ 9 КОНВЕНЦІЇ

29. Заявники скаржилися про те, що на стінах у класі державної школи, яку відвідували другий і третій заявники, були вивішені розп'яття. Вони стверджували, що це становило порушення права на освіту, гарантованого статтею 2 Протоколу № 1, яка передбачає:

«Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань».

Вони також стверджували, що ці факти становили порушення їхнього права на свободу думки, совісті і релігії, закріпленого в статті 9 Конвенції, яка передбачає:

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

A. Рішення Палати

30. У своєму рішенні від 3 листопада 2009 року Палата Суду встановила, що мало місце порушення статті 2 Протоколу № 1, взятої разом зі статтею 9 Конвенції.

31. Перш за все, ґрунтуючись на принципах, що стосуються тлумачення статті 2 Протоколу № 1, встановленого практикою Суду, Палата сформулювала обов'язок держави утримуватися від нав'язування переконань, нехай навіть побічно, у місцях, де люди були залежними від неї, або в місцях, де вони були особливо вразливими, підкресливши при цьому, що шкільне виховання дітей було особливо чутливою сферою в цьому зв'язку.

Суд далі зазначив, що серед безлічі значень, які може мати розп'яття, релігійне значення було переважаючим. Відповідно, він встановив, що обов'язкова і дуже помітна присутність розп'ять у класах шкіл могла вступити у протиріччя не лише зі світськими переконаннями першої заявниці, чії діти відвідували на той час державну школу, але й могла емоційно турбувати учнів нехристиянських релігій або тих, хто не сповідував жодної релігії. Що стосується останнього питання, то Палата підкреслила, що «негативна» свобода релігії не обмежувалась відсутністю релігійних служб або релігійної освіти: на практиці вона поширювалась і на символи, що виражають, в цілому чи зокрема, переконання, релігію або атеїзм. Вона додала, що це «негативне право» заслуговувало особливої охорони тоді, коли переконання висловлювалось державою, а інакомислячі опинились в ситуації, якої вони не могли уникнути, якщо не робити непропорційно великих зусиль і жертв.

Згідно з висновками Палати, держава зобов'язана підтримувати конфесійний нейтралітет у сфері громадської освіти, де відвідування школи є обов'язковим незалежно від релігії, і яка направлена на формування в учнів звички критичного мислення. Крім того, вона зазначила, що вона не могла встановити, яким чином відображення в класах державної школи символу, який можна було розумно пов'язати з релігією більшості в Італії, могло служити освітньому плюралізму, який мав важливе значення для збереження «демократичного суспільства» в розумінні Конвенції.

32. Палата дійшла висновку, що «обов'язкове зображення символу якоїсь конкретної віри під час виконання публічних обов'язків в конкретних ситуаціях, що знаходяться під державним контролем, особливо в класах шкіл, обмежувало право батьків виховувати своїх дітей згідно зі своїми переконаннями та право школярів вірити або ні». Така практика порушила ці права, оскільки «обмеження були несумісними з обов'язком держави дотримуватися нейтралітету у здійсненні публічних функцій, зокрема, в галузі освіти» (§ 57 рішення).

В. Аргументи сторін

1. Уряд

33. Уряд не надав заперечень щодо прийнятності скарги.

34. Він висловив жаль з приводу того, що Палата не скористалась порівняльно-правовим дослідженням відносин між державою та релігіями та питання про зображення релігійних символів у державних школах. Він стверджував, що Палата таким чином позбавила себе важливого елементу, оскільки таке дослідження показало б, що в Європі в цих сферах немає єдиного підходу і, відповідно, призвело б її до висновку про те, що держави-члени користуються особливо широкою свободою розсуду; таким чином, Палата у своєму рішенні не прийняла до уваги цю свободу, ігноруючи один із фундаментальних аспектів проблеми.

35. Уряд також піддав критиці рішення Палати в тій частині, в якій вона вивела з поняття конфесійного «нейтралітету» принцип, що виключає будь-які відносини між державою та якоюсь конкретною релігією, в той час як нейтралітет вимагав, щоб державні органи влади приймали до уваги всі релігії. Таким чином, рішення було засноване на плутанині між «нейтралітетом» («включене поняття») та «секуляризмом» («виключене поняття»). Крім того, на думку уряду, нейтралітет означає, що держава повинна утримуватися не лише від нав'язування певної релігії, але й від атеїзму, оскільки «секуляризм» з боку держави є не менш проблематичним, ніж прозелітизм. Таким чином, рішення Палати ґрунтувалось на неповному розумінні проблеми і становило заохочення нерелігійного або антирелігійного підходу, який, як стверджувалось, заявниця, член Співки атеїстів та раціоналістичних агностиків, завзято підтримувала.

36. Уряд також стверджував, що необхідно взяти до уваги той факт, що один і той самий символ може тлумачитись різними людьми по-різному. Це, зокрема, стосувалося хреста, який можна було сприймати не лише як релігійний, але і як культурний символ, та символ, пов'язаний з ідентичністю, символ принципів та цінностей, які лягли в основу демократії та західної цивілізації; наприклад, хрест зображено на прапорах низки європейських держав. Незалежно від того, яку б асоціативну силу цей «образ» міг мати, на думку уряду, це був «пасивний символ», вплив якого на людей не можна було зіставляти з впливом «активної поведінки», і ніхто у цій справі не стверджував, що на зміст шкільного навчання в Італії якось вплинула присутність розп'ять у шкільних класах.

Присутність розп'яття була вираженням «національної особливості», що характеризується особливо тісними стосунками між державою, народом та католицизмом, які пов'язані з історичним, культурним та територіальним розвитком Італії та з глибоко укоріненою і давньою прихильністю до цінностей католицизму. Тому зображення розп'ять у школах було питанням збереження багатовікової традиції. Уряд стверджував, що право батьків на повагу до їхньої «сімейної культури» не повинно стояти над правом громади на передачу своєї культури або над правами дітей на її сприйняття. Більш того, задовольнившись «потенційним ризиком» емоційного розладу при встановленні порушення права на освіту та свободу думки, совісті і релігії, Палата значно розширила сферу застосування цих положень.

37. Посилаючись, зокрема, на рішення Суду у справі «Інститут «Отто-Премінгер» проти Австрії» (*Otto-Preminger-Institut v. Austria*) від 20 вересня 1994 року (Series A

по. 295-А), уряд стверджував, що хоча і треба враховувати той факт, що католицизм був релігією переважної більшості італійців, це не дає підстав розглядати даний факт у якості обтяжливих обставин, як це зробила Палата. Навпаки, Суд повинен визнати і захистити національні традиції та переважаючі почуття народу, а також надати кожній державі можливість підтримувати баланс між конфліктуючими інтересами. Крім того, згідно з практикою Суду, шкільні програми або положення, що встановлюють перевагу релігії більшості, самі по собі не вказують на надмірний вплив з боку держави або на спробу ідеологічної обробки, а Суд повинен поважати конституційні традиції і принципи, що стосуються відносин між державою та релігіями - в тому числі, включаючи в даній справі особливий підхід до секуляризму, що переважав в Італії, - і враховувати специфіку кожної держави.

38. Крім того, вважаючи, що друге речення статті 2 Протоколу № 1 стосується лише шкільної програми, уряд розкритикував рішення Палати у частині встановлення факту порушення без вказівки про те, як проста присутність розп'яття в класних кімнатах, де вчилися діти першої заявниці, була здатна істотно скоротити її можливості виховувати дітей у відповідності з її переконаннями; єдине пояснення, яке дала Палата, полягало у тому, що учні можуть відчувати, що їх навчають у шкільному середовищі, відзначеному якоюсь певною релігією. Таке пояснення було хибним, якщо судити за мірками прецедентної практики Суду, з якої слідує, зокрема, що, по-перше, Конвенція не перешкоджає державам-членам мати державну релігію, надавати перевагу якійсь конкретній релігії або надавати учням більш широке релігійне просвіщення по відношенню до пануючої релігії, і, по-друге, що треба брати до уваги той факт, що виховний вплив батьків набагато більший, ніж школи.

39. На думку уряду, наявність розп'яття у класних кімнатах робила законний внесок в те, щоб дозволити дітям зрозуміти національну спільноту, в яку вони мали інтегруватися. «Вплив середовища» був тим більш малоймовірним, тому що діти в Італії отримували освіту, яка допомагала їм розвинути критичне мислення щодо питань релігії в безпристрасній атмосфері, з якої була виключена будь-яка форма прозелітизму. Крім того, Італія вибрала доброзичливий підхід до релігійних меншин у шкільному середовищі: італійський закон на сьогоднішній день дозволяє носити ісламські хустки та інший одяг або символи релігійної тематики; в школах часто відзначається початок і кінець рамадану; релігійна освіта дозволена по відношенню до всіх визнаних віросповідань, а потреби учнів, що належать до релігійних меншин, приймаються до уваги: наприклад, учні-євреї мають право не здавати іспити по суботах.

40. Нарешті, уряд наголосив про необхідність враховувати і права батьків, які хочуть, щоб розп'яття висіло в класних кімнатах. Це було бажання більшості в Італії, а також бажання, що було демократично виражене майже усіма членами керівництва школи в даній справі. Тому видалення розп'яття з класних кімнат за таких обставин буде прирівнюватися до «зловживання положенням меншості», а також буде вступати в конфлікт із обов'язком держави допомагати людям задовольняти свої релігійні потреби.

2. Заявники

41. Заявники стверджували, що зображення розп'яття у класних кімнатах державної школи, яку відвідували другий і третій заявники, становить незаконне втручання в їхнє право на свободу думки і совісті та порушує принцип освітнього плюралізму, оскільки це було вираженням надання державою переваги якійсь конкретній релігії в місці, де формується свідомість. Показуючи надання такої переваги, держава також ігнорувала своє зобов'язання надавати особливий захист неповнолітнім від будь-яких форм пропаганди та ідеологічної обробки. Крім того, на думку заявників, оскільки освітнє середовище було відзначене символом панівної релігії, зображення розп'яття, про яке вони скаржились, порушувало права другого та третього заявників на отримання відкритої та плюралістичної освіти, спрямованої на розвиток здатності до критичного мислення.

Нарешті, оскільки перша заявниця підтримувала секуляризм, це порушило її право на те, щоб її дітей навчали у відповідності з її власними філософськими переконаннями.

42. Заявники стверджували, що розп'яття без тіні сумніву було релігійним символом, а спроба приписати йому культурне значення більше була схожа на спробу тримати безнадійну та відчайдушну оборону. Крім того, в італійській правовій системі ніщо не виправдовувало твердження про те, що воно було символом національної ідентичності: відповідно до Конституції, таку ідентичність символізував прапор.

Крім того, як зазначив німецький Федеральний конституційний суд у своєму рішенні від 16 травня 1995 року (див. вище, пункт 28), надання розп'яттю світського значення віддалить його від його первинного значення і допоможе позбавити його своєї священної суті. Що стосується твердження, що це лише «пасивний символ», то це ігнорує той факт, що воно, як і всі символи - і навіть більше, ніж інші, - надавало матеріальну форму пізнавальній, емоційній та інтуїтивній реальності, яка виходила за межі того, що сприймається безпосередньо. Крім того, Федеральний конституційний суд зробив висновок у зазначеному вище рішенні про те, що наявність розп'яття у класних кімнатах мала асоціативний характер, оскільки воно представляло собою зміст віри, яку воно символізувало і якій воно служило в якості «рекламного матеріалу». Нарешті, заявники вказали, що в рішенні по справі «*Dahlab проти Швейцарії*» від 15 лютого 2001 року (№ 42393/98, ECHR 2001-V) Суд відзначив особливу силу, яку мали релігійні символи в шкільному середовищі.

43. Заявники стверджували, що кожна демократична держава зобов'язана гарантувати свободу совісті, плюралізму, рівності переконань та світський характер державних установ. Принцип секуляризму вимагав від держави насамперед нейтралітету; вона повинна триматися осторонь від релігійної сфери і займати однакову позицію щодо всіх релігійних течій. Іншими словами, нейтралітет зобов'язує державу створити нейтральний простір, в якому кожен зможе вільно жити згідно зі своїми власними переконаннями. Нав'язуючи в класах релігійні символи, а саме розп'яття, італійська держава діє протилежним чином.

44. Таким чином, підхід, пропагований заявниками, явно відрізнявся від державного атеїзму, який є запереченням свободи віросповідання шляхом нав'язування світської точки зору авторитарним шляхом. З іншого ж боку, секуляризм, якщо його розглядати з точки зору неупередженості держави та нейтралітету, був засобом забезпечення для всіх релігійної та філософської свободи совісті.

45. Крім того, заявники стверджували, що дуже важливо надавати особливого захисту віруванням і переконанням меншин, аби зберегти тих, хто їх мав, від «деспотизму більшості», і це також було причиною для видалення розп'яття з класних кімнат.

46. У підсумок, заявники стверджували, що хоча, як стверджував уряд, видалення розп'яття з класів державних шкіл відбере частину італійської культурної ідентичності, залишати їх у класах буде несумісним з основами західної політичної думки, принципами ліберальної держави та плюралістичної, відкритої демократії і поваги до прав та свобод людини, закріплених в Конституції Італії та Конвенції.

С. Доводи третіх сторін

1. Уряди Вірменії, Болгарії, Кіпру, Російської Федерації, Греції, Литви, Мальти та Республіки Сан-Марино

47. У своїх спільних зауваженнях, наданих під час слухання справи, уряди Вірменії, Болгарії, Кіпру, Російської Федерації, Греції, Литви, Мальти та Республіки Сан-Марино зазначили, що, на їхню думку, доводи Палати ґрунтувались на неповному розумінні поняття «нейтралітету», яке Палата переплутала з поняттям «секуляризму». Вони відзначили, що в Європі існувало величезне розмаїття церковно-державних механізмів і що більш ніж половина населення Європи проживала в несвітських державах. Вони

додали, що державні символи неминуче займали місце в державній освіті і що багато з них мали релігійне походження, при цьому Хрест, що є і національним, і релігійним символом, був найбільш наочним прикладом. На їхню думку, у несвітських європейських державах присутність релігійних символів в публічних закладах широко допускається світським населенням у якості частини національної ідентичності. Держави не повинні позбавляти себе частини своєї культурної ідентичності тільки тому, що така ідентичність мала релігійне походження. Позиція, прийнята Палатою, була вираженням не плюралізму, що проявляється в системі Конвенції, а вираженням цінностей світської держави. Якщо її поширити на всю Європу, це призведе до її «американізації», яка полягатиме в тому, що єдине і однозначне правило, а також жорстке розділення церкви і держави, стануть обов'язковими для всіх.

На їхню думку, підтримка секуляризму була політичною позицією, яка хоч і заслуговує на повагу, але не є нейтральною. Відповідно, у сфері освіти держава, яка підтримує світське у протилежність релігійному, не є нейтральною. Аналогічно, видалення розп'яття з класів, де вони завжди висіли, не залишиться без наслідків для освіти. Насправді, незалежно від рішення держави дозволити або заборонити розп'яття у класних кімнатах, важливим фактором є ступінь контекстуалізації шкільної програми та навчання дітей толерантності та плюралізму.

Ці треті сторони визнали, що можуть існувати обставини, за яких заходи з боку держави є неприйнятними. Однак тягар доказування має залишатися на заявникові, а Суд повинен втручатися лише в крайніх випадках.

2. Уряд Князівства Монако

48. Ця третя сторона заявила, що вона поділяла точку зору уряду-відповідача, згідно з якою розп'яття було «пасивним символом», який можна знайти на гербах та прапорах багатьох держав, а в даній справі відображає національну ідентичність, що укорінюється в історії. Крім того, будучи неподільним, принцип нейтралітету держави вимагає від влади утримуватися від нав'язування релігійного символу там, де його ніколи не було, а також від вилучення його звідти, де він завжди був.

3. Уряд Румунії

49. Ця третя сторона стверджувала, що Палата недостатньо взяла до уваги широку свободу розсуду, яку мають держави-учасниці у таких чутливих питаннях і де немає єдиного загальноєвропейського консенсусу. Вона зазначила, що прецедентна практика Суду визнавала, зокрема, те, що держави користуються широкою свободою розсуду у питаннях носіння релігійних символів у державних школах; на її думку, те ж саме повинно стосуватись і демонстрації релігійних символів в таких школах. Вона також зазначила, що рішення Палати ґрунтувалося на ідеї, що зображення релігійних символів у державних школах порушувало статтю 9 Конвенції та статтю 2 Протоколу № 1, що суперечило принципу нейтралітету, тому що за необхідності держави-учасниці були змушені втручатися з метою видалення цих символів. На думку третьої сторони, цей принцип краще буде дотримано, коли рішення такого роду прийматимуться спільно вчителями, учнями та батьками. У будь-якому випадку, у відсутність зв'язку з конкретними релігійними зобов'язаннями присутність розп'яття в класних кімнатах не зачіпала достатнім чином релігійні почуття відповідних осіб настільки, щоб становити порушення зазначених вище положень.

4. Неурядова організація «Грецький гельсінський монітор»

50. Згідно думки цієї організації, розп'яття не можна сприймати інакше, ніж релігійний символ, тому його демонстрацію в класі державної школи можна розглядати у якості державного послання, яке пропагує конкретну релігію. Вона зазначила, що у справі

«Folgerø» Суд встановив, що участь учнів у релігійних заходах могла фактично впливати на них, і виразила думку, що те ж саме стосувалось і ситуацій, коли вони навчаються в класах, де присутній релігійний символ. Вона також звернула увагу Суду на те, що діти або батьки, які були стурбовані цим, могли утримуватись від протестів з остраху переслідувань.

5. Неурядова організація «Національна асоціація вільнодумства»

51. Ця організація, яка вважала, що присутність релігійних символів у класах державних шкіл була несумісною зі статтею 9 Конвенції та статтею 2 Протоколу № 1, стверджувала, що обмеження, накладені на права заявників, не були «встановлені законом» в значенні прецедентної практики Суду. У цьому зв'язку, вона зазначила, що демонстрація розп'ять в класах державних шкіл була встановлена не законом, а підзаконними актами, прийнятими в епоху фашизму. Вона додала, що у будь-якому разі ці акти були непрямо скасовані Конституцією 1947 року і законом 1985 року про ратифікацію угод, що внесли зміни до Латеранських пактів 1929 року. Вона зазначила, що палата у кримінальних справах Касаційного суду відповідно постановила в рішенні від 1 березня 2000 року (№ 4273), прийнятому в подібній справі, що стосувалась вивішування розп'ять на виборчих дільницях, і що вона підтвердила цей підхід у рішенні від 17 лютого 2009 року, яке стосувалось розп'ять, вивішених в залах судових засідань (однак, не приймаючи рішення по суті). Таким чином, існував конфлікт між практикою Державної ради, яка навпаки постановила, що відповідні акти були застосовні, та практикою Касаційного суду, і це зачіпало принцип правової визначеності - опори держави, яка регулювалася верховенством права. Оскільки Конституційний суд становив, що він не мав юрисдикції, то в Італії не залишилось жодного механізму для того, щоб вирішити цей конфлікт.

6. Неурядова організація «Європейський центр права та справедливості»

52. Ця організація стверджувала, що Палата неправильно вирішила питання, порушене у справі, яке полягало у тому, чи були порушені конвенційні права, про що стверджувала перша заявниця, лише через присутність розп'яття в класних кімнатах. На її думку, не були. По-перше, «особисті переконання» дітей першої заявниці не були порушені, оскільки їх ані змушували діяти проти своєї совісті, ані заважали діяти згідно зі своєю совістю. По-друге, їхні «внутрішні переконання», а також право першої заявниці на забезпечення їхньої освіти відповідно до її власних філософських переконань, не були порушені, тому що її дітей ані змушували вірити, ані заважали не вірити. Їх не піддавали ані ідеологічній обробці, ані недоречному прозелітизму. Організація стверджувала, що Палата помилилася, вважаючи, що рішення держави вивісити розп'яття у класних кімнатах суперечило Конвенції (що не було поставленим їй питанням). Зробивши це, Палата створила «нове зобов'язання, що стосується не прав першої заявниці, а природи «освітнього середовища». На думку організації, з причини того, що Палата не змогла встановити, що «внутрішні або особисті переконання» дітей першої заявниці були порушені у зв'язку з наявністю розп'яття в класних кімнатах, вона створила нове зобов'язання щодо забезпечення того, щоб освітнє середовище було повністю світським, тим самим перевищивши сферу застосування та межі своєї компетенції.

7. Неурядова організація «Єврюріс»

53. Ця організація погодилися з висновками Палати. Після цитування відповідних положень італійського законодавства, а також підкреслюючи конституційне значення принципу секуляризму, вона послалася на принцип, сформульований в прецедентній практиці Суду про те, що школа не повинна бути місцем для прозелітизму або проповіді. Вона також послалася на справи, в яких Суд розглянув питання носіння ісламського

хіджабу в навчальних закладах. Далі вона висловила думку, що наявність розп'яття в класах італійських державних шкіл була заснована не на законі, а на підзаконних актах, успадкованих з епохи фашизму, і які відображали конфесійну концепцію держави, несумісну з принципом секуляризму, встановленим у позитивному конституційному праві. Вона рішуче відхилила доводи італійського адміністративного суду, згідно з якими встановлення присутності розп'яття в класах державних шкіл все ще було сумісним з цим принципом, тому що вони символізували світські цінності. На її думку, це був релігійний символ, з яким не асоціюються нехристияни. Крім того, зобов'язавши школи вивішувати розп'яття в класах державних шкіл, держава надала даній релігії особливе значення на шкоду плюралізму.

8. Неурядові організації «Міжнародний комітет юристів», «Інтерайтс» та «Г'юман Райтс Вотч»

54. Ці організації стверджували, що обов'язкова демонстрація таких релігійних символів, як розп'яття, в класах державних шкіл була несумісною з принципом нейтралітету та правами, гарантованими учням та їхнім батькам статтею 9 Конвенції та статтею 2 Протоколу № 1. На їхню думку, освітній плюралізм був встановленим принципом, підтриманим не тільки прецедентною практикою Суду, але й судовою практикою низки верховних судів та різними міжнародними документами. Крім того, прецедентна практика Суду визнавала обов'язок держави щодо дотримання нейтралітету та неупередженості по відношенню до релігійних вірувань при наданні публічних послуг, включаючи освіту. Вони вказали на те, що цей принцип неупередженості був визнаний не лише італійським, іспанським і німецьким конституційними судами, але й, зокрема, французькою Державною радою та швейцарський Федеральним судом. Вони додали, що, як зазначили кілька верховних судів, нейтралітет держави по відношенню до релігійних вірувань був особливо важливим у шкільному класі, тому що оскільки відвідування школи є обов'язковим, діти були вразливими до ідеологічної обробки в школі. Далі вони повторили висновок Суду про те, що хоча Конвенція не перешкоджає державам передавати релігійну або філософську інформацію через навчання або освіту, вони повинні забезпечити те, щоб це було зроблено об'єктивним, критичним та плюралістичним чином, вільним від будь-якої ідеологічної обробки. Вони підкреслили, що те ж саме стосувалось всіх функцій, які здійснюються у сфері освіти та навчання, включаючи організацію шкільного середовища.

9. Неурядові організації «Центральний комітет німецьких католиків», «Громадські тиждні Франції» та «Італійська асоціація християнських робітників»

55. Ці організації зазначили, що вони погоджувались з Палатою, що в той час як розп'яття мало множинне значення, воно в першу чергу було центральним символом християнства. Проте вони додали, що не погоджувались з її висновком, оскільки їм було важко зрозуміти, яким чином наявність розп'яття у класних кімнатах могла бути такою, щоб «емоційно турбувати» деяких учнів або перешкоджати розвитку їхнього критичного мислення. На їхнє переконання, така присутність сама по собі не може прирівнюватись до релігійного або філософського послання; її скоріше слід розглядати як пасивний спосіб передачі основних моральних цінностей. Відповідно, питання слід було розглядати як таке, що відноситься до компетенції держави при ухваленні навчальної програми в школах, а батьки мають прийняти те, що певні аспекти державної шкільної освіти можуть не завжди повністю відповідати їхнім переконанням. Вони додали, що рішення держави вивісити розп'яття в класах державних шкіл не означає, що вона переслідувала мету ідеологічної обробки, забороненої статтею 2 Протоколу № 1. Вони стверджували, що в даній справі необхідно знайти баланс між правами та інтересами віруючих та невіруючих, між основними правами громадян та законними інтересами суспільства, а також між розробкою стандартів, що стосуються основних прав, та

підтриманням різноманітності, що існує в Європі. На їхню думку, в цій сфері Суд повинен залишити за державою широку свободу розсуду, тому що організація стосунків між державою та релігією варіювалася від однієї країни до іншої та - особливо це стосується місця релігії в державних школах – була глибоко укорінена в історію, традиції та культуру країни.

10. Тридцять три члени Європейського парламенту, що діяли спільно

56. Ці треті сторони зазначили, що Суд не є конституційним судом і має поважати принцип субсидіарності, а також визнавати за державами-учасниками особливо широку свободу розсуду не тільки у стосунках між державою та релігією, але й там, де вони здійснюють свої функції у сфері освіти та навчання. На їхню думку, прийнявши рішення, згідно з яким Велика палата зобов'язе видалити релігійні символи з державних шкіл, вона надішле радикальне ідеологічне послання. Вони додали, що з прецедентної практики Суду було очевидним те, що держава, яка, з причин, що впливають з її історії або традицій, віддавала перевагу якійсь конкретній релігії, не перевищувала межі цієї свободи. Відповідно, на їхню думку, демонстрація розп'ять у державних закладах не суперечить Конвенції, а присутність релігійних символів у публічних місцях слід розглядати не як одну з форм ідеологічної обробки, а як вираз культурної єдності та ідентичності. Вони додали, що в даних конкретних умовах релігійні символи мали світський вимір, а тому їх не слід видаляти.

Д. Оцінка Суду

57. По-перше, Суд зазначає, що єдине питання, яке стоїть перед ним, стосується сумісності, в світлі обставин справи, присутності розп'ять в класах італійських державних шкіл з вимогами статті 2 Протоколу № 1 та статті 9 Конвенції.

Таким чином, у цій справі йому не потрібно розглядати питання про присутність розп'ять в інших, окрім як державні школи, місцях. Також Суд не повинен розглядати питання про сумісність присутності розп'ять в класах державних шкіл з принципом секуляризму, закріпленим в італійському законодавстві.

58. По-друге, Суд зазначає, що прихильники секуляризму вправі посилалися на погляди, що досягають «рівня переконливості, серйозності, цілісності та важливості», необхідного для того, щоб вважати їх «переконаннями» у розумінні статті 9 Конвенції і статті 2 Протоколу № 1 (див. рішення Суду у справі «*Campbell та Cosans проти Сполученого Королівства*» від 25 лютого 1982, § 36, Series A no. 48). Якщо бути точнішим, їхня думка має розглядатися як «філософські переконання» у розумінні другого речення статті 2 Протоколу № 1, враховуючи те, що вони гідні «поваги «в демократичному суспільстві»», не є несумісними з людською гідністю та не конфліктують з основним правом дитини на освіту (там само).

1. Справа першої заявниці

а. Загальні засади

59. Суд повторює, що в галузі освіти та навчання стаття 2 Протоколу № 1 є, в принципі, спеціальною нормою по відношенню до статті 9 Конвенції. Це є так принаймні там, де, як і у даній справі, спір стосується обов'язку, що покладається на держав-учасниць другим реченням статті 2, щодо поваги при виконанні функцій, які вони приймають у цій сфері, права батьків забезпечувати таку освіту та навчання, яка відповідає їхнім власним релігійним та філософським переконанням (див. рішення у справі «*Folgerø та інші проти Норвегії*» [ВП], № 15472/02, § 84, ECHR 2007-VIII).

Тому дана скарга має бути розглянута головним чином з точки зору другого речення статті 2 Протоколу № 1 (див. також рішення Суду у справі «*Appel-Irrgang та інші проти Німеччини*», № 45216/07, ECHR 2009-...).

60. Тим не менш, це положення слід розглядати у світлі не лише першого речення цієї статті, але й, зокрема, статті 9 Конвенції (див., наприклад, рішення у справі «*Folgerø*», згадане вище, § 84), яка гарантує свободу думки, совісті та релігії, включаючи свободу не належати до релігії, і яка накладає на держави-учасниці «обов'язок щодо дотримання нейтралітету та неупередженості».

У цьому зв'язку слід зазначити, що держави несуть відповідальність за забезпечення нейтрального та безстороннього здійснення різних релігій, вірувань та переконань. Їхня роль полягає у підтриманні суспільного порядку, релігійної гармонії та терпимості в демократичному суспільстві, особливо між протидіючими групами (див., наприклад, рішення у справі «*Leyla Şahin проти Туреччини*» [ВП], № 44774/98, § 107, ECHR 2005-XI). Це стосується як стосунків між віруючими і невіруючими, так і стосунків між прихильниками різних релігій, вірувань і переконань.

61. Слово «поважати», що міститься у статті 2 Протоколу № 1, означає більше ніж «визнати» або «брати до уваги»; окрім першочергового негативного зобов'язання, воно ще передбачає і деяке позитивне зобов'язання з боку держави (див. згадане вище рішення у справі «*Campbell та Cosans*», § 37).

Тим не менш, вимоги поняття «поважати», яке міститься також у статті 8 Конвенції, значно варіюється у різних випадках, враховуючи різноманітність застосованих практик та ситуацій, що виникають у державах-учасниках. Як результат, держави-учасниці користуються широкою свободою розсуду у визначенні заходів, які необхідно вжити для забезпечення дотримання Конвенції з урахуванням потреб та ресурсів громади та окремих її членів. У рамках статті 2 Протоколу № 1 це поняття означає, зокрема, що це положення не може бути витлумачене таким чином, що батьки можуть вимагати від держави, щоб вона забезпечила якусь певну форму навчання (див. рішення у справі «*Bulski проти Польщі*», №№ 46254/99 та 31888/02).

62. Суд хотів би також послатися на своє прецедентне право стосовно місця релігії в шкільній програмі (див. рішення Суду у справах «*Kjeldsen, Busk Madsen та Pedersen проти Данії*» від 7 грудня 1976 року, §§ 50-53, Series A no. 23; «*Folgerø*», згадане вище, § 84; та «*Hasan та Eylem Zengin проти Туреччини*», № 1448/04, §§ 51 та 52, ECHR 2007-XI).

У відповідності з цими рішеннями, встановлення та планування навчальної програми відноситься до компетенції держав-учасниць. Суд в принципі не може вирішувати такі питання, тому що їхнє вирішення може обґрунтовано змінюватись в залежності від країни та часу.

Зокрема, друге речення статті 2 Протоколу № 1 не забороняє державам передавати шляхом навчання або освіти інформацію або знання, які прямо або побічно мають релігійну чи філософську природу. Воно навіть не дозволяє батькам заперечувати проти включення такого навчання або освіти до шкільної програми.

З іншого боку, оскільки його метою є забезпечення можливості плюралізму в освіті, воно вимагає від держави при здійсненні своїх функцій у сфері освіти та навчання дбати про те, щоб інформація або знання, включені до шкільної програми, передавались об'єктивним, критичним та плюралістичним чином, дозволяючи учням розвивати критичне мислення, зокрема щодо релігії, в спокійній атмосфері, вільній від будь-якого прозелітизму. Державі заборонено переслідувати мету такої ідеологічної обробки, яка може розглядатися як неповага до релігійних та філософських переконань батьків. Це та межа, яку держави не повинні переступати (див. процитовані вище у цьому пункті рішення, §§ 53, 84 (h) та 52 відповідно).

б. Оцінка фактів справи у світлі вищезазначених засад

63. Суд не бере до уваги аргумент уряду про те, що обов'язок, покладений на держави-учасниці другим реченням статті 2 Протоколу № 1, стосується лише змісту шкільної програми, а тому питання про присутність розп'ять у класах державних шкіл виходить за його межі.

Дійсно, низка справ, в яких Суд розглянув це положення, стосувались змісту і реалізації шкільної програми. Тим не менш, як Суд уже підкреслював, зобов'язання держав-учасниць поважати релігійні та філософські переконання батьків не застосовується тільки до змісту навчання та форми його надання; воно пов'язує їх «при виконанні» всіх «функцій» - у термінах другого речення статті 2 Протоколу № 1, - які вони беруть на себе у сфері освіти та навчання (див. рішення у справах «*Kjeldsen, Busk Madsen та Pedersen проти Данії*», згадане вище, § 50; «*Valsamis проти Греції*» від 18 грудня 1996 року, § 27, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-VI; «*Hasan та Eylem Zengin проти Туреччини*», згадане вище, § 49; та «*Folgerø*», згадане вище, § 84). Це безсумнівно включає в себе і організацію шкільного середовища, якщо національне законодавство покладає цю функцію на публічні органи влади.

Саме в цьому контексті необхідно розглядати наявність розп'ять в класах італійських державних шкіл (див. статтю 118 королівського декрету № 965 від 30 квітня 1924 року, статтю 119 королівському декрету № 1297 від 26 квітня 1928 року та статті 159 і 190 законодавчого декрету № 297 від 16 квітня 1994 року – див. вище, пункти 14 і 19).

64. У цілому, Суд вважає, що там, де організацію шкільного середовища покладено на публічні органи влади, це завдання слід розглядати як функцію, яку бере на себе держава у сфері освіти та навчання, у розумінні другого речення статті 2 Протоколу № 1.

65. Звідси випливає, що рішення про те, чи повинні розп'яття бути присутніми в класах державної школи, є частиною функцій, які бере на себе держава-відповідач у сфері освіти та навчання і, відповідно, підпадає під сферу застосування другого речення статті 2 Протоколу № 1. Це перетворює їх у сферу, в якій починає діяти зобов'язання держави поважати право батьків забезпечувати освіту та навчання своїх дітей згідно зі своїми власними релігійними та філософськими переконаннями.

66. Крім того, Суд вважає, що розп'яття є насамперед релігійним символом. Національні суди дійшли до такого ж висновку, і в будь-якому випадку уряд не оспорував цього. Питання про те, чи має розп'яття якесь інше значення, окрім релігійного, не є вирішальним на даному етапі мотивування Суду.

Суд не має жодних доказів, що вивішування релігійного символу на стіні класу може мати вплив на учнів, а тому й неможливо обґрунтовано стверджувати, що він має або не має впливу на молодих людей, чиї переконання ще знаходяться в процесі формування.

Тим не менш, зрозуміло, що перша заявниця могла бачити у зображенні розп'ять у класних кімнатах державної школи, яку раніше відвідували її діти, відсутність поваги з боку держави до її права на забезпечення їхнього виховання та навчання згідно з її власними філософськими переконаннями. Як би там не було, суб'єктивне сприйняття заявниці саме по собі не є достатнім для того, щоб встановити порушення статті 2 Протоколу № 1.

67. У свою чергу, уряд пояснив, що наявність розп'яття в класах державних шкіл, будучи результатом історичного розвитку Італії, - факт, який дав йому не тільки релігійне значення, але й значення, пов'язане з ідентичністю, - сьогодні відповідала традиції, яку він вважав за важливе увічнити. Він додав, що окрім свого релігійного значення, розп'яття символізує принципи та цінності, які лягли в основу демократії та західної цивілізації, а тому його присутність у класах у цьому зв'язку була виправданою.

68. Суд вважає, що рішення про те, чи увічнювати традицію, залишається в принципі в межах свободи розсуду держави-відповідача. Крім того, Суд повинен враховувати і той факт, що Європа характеризується великими відмінностями між державами, з яких вона складається, зокрема, у сфері культурного та історичного розвитку. Водночас, він

наголошує, що посилення на традицію не може позбавити державу-учасницю від свого обов'язку поважати права та свободи, закріплені в Конвенції та Протоколах до неї.

Що стосується думки уряду про значення розп'яття, Суд зазначає, що Державна рада та Касаційний суд мають різні точки зору з цього приводу, а Конституційний суд не виніс по цьому питанню рішення (див. вище, пункти 16 та 23). Суд не може займати позицію щодо внутрішнього спору між національними судами.

69. Залишається фактом те, що держави-учасниці користуються свободою розсуду у своїх зусиллях по узгодженню здійснення функцій, які вони беруть на себе у сфері освіти та навчання, з повагою до права батьків забезпечувати таку освіту та навчання, які відповідають їхнім релігійним та філософським переконанням (див. вище, пункти 61-62).

Це стосується і організації шкільного середовища та встановлення і планування навчальної програми (як Суд вже зазначав; див. згадані вище рішення у справах «*Kjeldsen, Busk Madsen ma Pedersen*», §§ 50-53; «*Folgerø*», § 84, та «*Zengin*», §§ 51-52; див. вище, пункт 62). Таким чином, Суд зобов'язаний в принципі поважати рішення держав-учасниць у цій сфері, в тому числі відносно місця, яке вони надають релігії, за умови, що ці рішення не призводять до якої-небудь форми ідеологічної обробки (там само).

70. Суд приходить до висновку по даній справі, що рішення про те, чи повинні розп'яття бути присутніми в класах державних шкіл, є в принципі питанням, що входить до свободи розсуду держави-відповідача. Крім того, на користь такого підходу говорить і той факт, що в Європі не існує єдиного підходу до питання про присутність релігійних символів у державних школах (див. вище, пункти 26-28).

Однак, ця свобода розсуду супроводжується європейським наглядом (див., наприклад, з відповідними змінами, рішення у справі «*Leyla Şahin*», згадане вище, § 110), а тому завданням Суду в даній справі є визначення того, чи були перевищені межі свободи, про яку йшла мова вище у пункті 69.

71. У цьому зв'язку вірним є те, що вимагаючи присутності розп'яття в класах державних шкіл - знаку, який без сумніву належить до християнства, незалежно від того, чи надається йому ще й світське символічне значення, - підзаконні акти надають релігії більшості країни переважне місце у шкільному середовищі.

Проте, цього самого по собі не достатньо для того, щоб встановити процес ідеологічної обробки з боку держави-відповідача та порушення вимог статті 2 Протоколу № 1.

У цьому зв'язку Суд посилається, з відповідними змінами, на згадані вище рішення у справах «*Folgerø*» та «*Zengin*». У справі «*Folgerø*», в якій Суд мав вивчити зміст уроків християнства, релігії та філософії (KRL), він встановив, що той факт, що навчальний план передбачав більше часу для вивчення християнської релігії, ніж інших релігій та філософій, не міг сам по собі розглядатись як відхід від принципів плюралізму та об'єктивності, що стає ідеологічною обробкою. Він пояснив, що з огляду на роль, яку християнство займає в історії і традиціях держави-відповідача - Норвегії, - це питання мало розглядатись як таке, що входить в межі свободи розсуду, яка їй надається під час планування та розробки навчальних планів (див. процитоване вище рішення у справі «*Folgerø*», § 89). Суд дійшов аналогічного висновку стосовно уроків релігійної культури та етики в турецьких школах, де навчальний план приділяв більше уваги вивченню ісламу на тій підставі, що, незважаючи на світський характер держави, іслам був релігією більшості в Туреччині (див. процитоване вище рішення у справі «*Zengin*», § 63).

72. Крім того, розп'яття на стіні є по суті пасивним символом і це має важливе значення з точки зору Суду, зокрема беручи до уваги принцип нейтралітету (див. вище, пункт 60). Не можна вважати, що воно має на учнів вплив, порівнянний з дидактичною промовою або участю в релігійній діяльності (див. з цього приводу процитовані вище рішення у справах «*Folgerø*» та «*Zengin*», §§ 94 та 64, відповідно).

73. Суд зазначає, що у своєму рішенні від 3 листопада 2009 року Палата погодила з доводом про те, що зображення розп'яття у класних кімнатах могло мати значний вплив на другого та третього заявників, яким було одинадцять та тринадцять років на той час.

Палата встановила, що в рамках державної освіти розп'яття, які не можна було не помітити в класних кімнатах, обов'язково сприймалися у якості невід'ємної частини шкільного середовища, а тому могли вважатися «потужними зовнішніми символами» у значенні згаданого вище рішення у справі «*Dahlab*» (див. §§ 54 та 55 рішення).

Велика палата не погоджується з таким висновком. Вона вважає, що це рішення не може слугувати прикладом для цієї справи, оскільки факти цих двох справ абсолютно різні.

Вона зазначає, що справа «*Dahlab*» стосувалася заходів, які забороняли заявниці носити ісламську головну хустку під час викладання і які мали на меті захист релігійних переконань учнів та їхніх батьків, а також застосовування принципу конфесійного нейтралітету в школах, закріпленого у національному законодавстві. Після того, як Суд констатував, що органи влади належним чином зважили конкуруючі інтереси, він дійшов висновку, з урахуванням насамперед тендітного віку дітей, за яких заявниця несла відповідальність, що органи влади не переступили межі свободи розсуду.

74. Крім того, ефект більшої видимості, яку присутність розп'яття надає християнству в школах, слід розглянути з точки зору наступних елементів. По-перше, присутність розп'яття не пов'язана з обов'язковим навчанням християнству (див. порівняльно-правову інформацію у процитованому вище рішенні у справі «*Zengin*», § 33). По-друге, відповідно до тверджень, наданих урядом, Італія паралельно відкриває шкільне середовище й іншим релігіям. Уряд зазначав у цьому зв'язку, що в Італії учням не забороняється носити ісламські хустки або інші символи, або одяг, який має релігійний контекст; існує можливість альтернативних заходів для того, щоб допомогти шкільному навчання прилаштуватися до релігійних практик меншин; у школах «часто відзначають» початок та закінчення рамадану; в школах можуть бути організовані факультативні уроки релігії стосовно «всіх визнаних релігійних віровчень» (див. вище, пункт 39). Крім того, не існувало жодних підстав вважати, що органи влади були нетерпимими до учнів, які сповідували інші релігії, були невірними або мали нерелігійні філософські переконання.

Крім того, заявники не стверджували, що присутність розп'яття в класах шкіл закликала до розвитку практики викладання з тенденціями прозелітизму, як і не стверджували, що другий та третій заявники коли-небудь бачили тенденційні посилення на таку присутність вчителями при здійсненні своїх функцій.

75. Нарешті, Суд зазначає, що перша заявниця зберегла у повному обсязі своє батьківське право просвіщати та консультувати своїх дітей, здійснювати в їхньому відношенні свої природні функції педагога та направляти їх на шлях, що відповідає її власним філософським переконанням (див., зокрема, рішення у згаданих вище справах «*Kjeldsen, Busk Madsen та Pedersen*» та «*Valsamis*», §§ 54 та 31, відповідно).

76. З викладеного вище випливає, що вирішивши зберегти розп'яття в класах державної школи, яку відвідували діти першої заявниці, органи влади діяли в межах свободи розсуду держави-відповідача у рамках її зобов'язання поважати, у здійсненні функцій, які вона приймає на себе у сфері освіти та навчання, право батьків забезпечувати такі освіти та навчання, які відповідають їхнім релігійним та філософським переконанням.

77. Відповідно, Суд приходять до висновку, що порушення статті 2 Протоколу № 1 щодо першої заявниці не було. Крім того, він вважає, що окреме питання за статтею 9 Конвенції не постає.

2. Справа другого та третього заявників

78. Суд вважає, що перше речення статті 2 Протоколу № 1, якщо його читати, як це і слід робити, в світлі статті 9 Конвенції та другого речення статті 2 Протоколу № 1, гарантує школярам право на освіту у формі, яка поважає їхнє право вірити або не вірити. Тому він розуміє, чому учні, які є прихильниками секуляризму, можуть побачити в

присутності розп'ять в класах державної школи, яку вони відвідують, порушення прав, які вони виводять з цих положень.

Водночас, він вважає, що з огляду на міркування, які були зазначені в зв'язку з розглядом справи першої заявниці, порушення статті 2 Протоколу № 1 щодо другого та третього заявників не було. Крім того, він вважає, що окреме питання за статтею 9 Конвенції не постає.

II. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ

79. Заявники стверджували, що, оскільки другий та третій заявники були вимушені бачити розп'яття, вивішене в класах державної школи, яку вони відвідували, всі вони, не будучи католиками, постраждали від дискримінаційної відмінності у поводженні по відношенню до католицьких батьків та їхніх дітей. Стверджуючи, що «принципи, закріплені в статті 9 Конвенції та статті 2 Протоколу № 1, підкріплюються положеннями статті 14 Конвенції», вони скаржилися про порушення останньої статті, яка передбачає:

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою - статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою».

80. Палата постановила, що, беручи до уваги обставини справи та міркування, які призвели до визнання порушення статті 2 Протоколу № 1, взятої у поєднанні зі статтею 9 Конвенції, підстав розглядати скарги також і за статтею 14, взятої окремо або у поєднанні з цими положеннями, не було.

81. Зазначаючи, що аргументів у підтримку цієї скарги було надано недостатньо, Суд нагадує, що стаття 14 Конвенції не має самостійного існування, оскільки вона застосовується лише у зв'язку зі здійсненням прав та свобод, гарантованих іншими матеріально-правовими нормами Конвенції та Протоколами до неї.

Виходячи з припущення, що заявники хотіли поскаржитися на дискримінацію щодо здійснення ними прав, гарантованих статтею 9 Конвенції та статтею 2 Протоколу № 1 у зв'язку з тим, що вони не були прихильниками католицької релігії, і що другий та третій заявники були змушені дивитись на розп'яття у класних кімнатах державної школи, яку вони відвідували, Суд не бачить у цих скаргах будь-якого питання, відмінного від тих, що вже були розглянуті за статтею 2 Протоколу № 1. Відповідно, підстав вивчати цю частину заяви немає.

НА ПІДСТАВІ ВИКЛАДЕНОГО СУД:

1. *Постановляє* п'ятнадцятьма голосами проти двох, що порушення статті 2 Протоколу № 1 не було, а підстав розглядати окремо питання про порушення статті 9 Конвенції немає;
2. *Постановляє* одностайно, що підстав розглядати скаргу про порушення статті 14 Конвенції немає.

Учинено англійською та французькою мовами та винесено на відкритому слуханні в Палаці прав людини в Страсбурзі 18 березня 2011 року.

Ерік Фріберг
Секретар

Жан-Поль Коста
Голова

У відповідності зі статтею 45 § 2 Конвенції та правилом 74 § 2 Регламенту Суду, до рішення були надані наступні окремі думки:

- (a) Співпадаюча думка судді Розакіса, до якої приєдналася суддя Вайіч;
- (b) Співпадаюча думка судді Бонелло;
- (c) Співпадаюча думка судді Пауер;
- (d) Особлива думка судді Малінверні, до якої приєдналася суддя Калайджієва.

Ж.-П.К.
Е.Ф.

Окремі думки не перекладались, однак їх викладено англійською та/або французькою мовами в офіційних мовних версіях рішення, яке можна знайти в базі рішень Суду HUDOC.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012.

Офіційними мовами Європейського суду з прав людини є англійська та французька мови. Цей переклад було замовлено за підтримки Цільового фонду «Права людини» Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Він не є зобов'язальним для Суду; також Суд не несе жодної відповідальності за його якість. Його можна завантажити з бази рішень Європейського суду з прав людини HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>) або з будь-яких інших баз даних, в яких Суд його також розмістив. Його можна відтворювати в некомерційних цілях за умови, що будуть зазначені повна назва справи та посилання на авторське право і Цільовий фонд «Права людини». Для використання будь-якої частини цього перекладу в комерційних цілях слід звертатися за наступною адресою: publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012.

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante : publishing@echr.coe.int.